

הקשר בין הג'רה לג'האד באסלאם הקלאסי

מיכאל אבשטיין

מטרת המאמר היא לחשוף את הקשר בין מושג ההג'רה על שתי משמעויותיו – ההג'רה של הנביא ממכה לאל-מדינה בשנת 622, וההג'רה של בני הדת החדשה אל ערי המצב בתקופת הכיבושים, בעיקר במאה הראשונה לאסלאם – ובין מצוות הג'האד באסלאם הקלאסי. המאמר סוקר את גלגולו של הקשר הנדון החל ברובד הקוראני, דרך רובד המסורות המיוחסות לנביא מוחמד (ספרות החדית) וכלה בדעותיהם של חכמי החדית וההלכה המוסלמיים. במהלך הדיון נחשפים תהליכים דתיים, פוליטיים וחברתיים שהתרחשו בשתי המאות הראשונות לקיומו של האסלאם.

מבוא

מושג ההג'רה (הגירה) הוא בעל חשיבות רבה בדת האסלאם. מבחינה היסטורית מציין מושג זה את הגירתו של מוחמד, נביא האסלאם, ממכה לאל-מדינה בשנת 622 לספירת הנוצרים, היא תחילתו של מניין השנים המוסלמי. מושג ההג'רה נושא גם משמעויות הלכתיות: על פי הגישה המקובלת באסלאם, מאז נתגבשה דת זו בתקופה העבאסית כמאות השנייה והשלישית להג'רה, הגירתם של מוסלמים אל הנביא באל-מדינה הייתה לחובה דתית מן המעלה הראשונה, למצווה בעלת השלכות חברתיות ומשפטיות. בתקופה העבאסית התקבלה על דעת רוב חכמי הדת המסורת שלפיה הנביא עצמו ביטל את המצווה לאחר כיבושה של מכה, ומאז רק מוסלמים הגרים בארצות הכופרים מחויבים להגר מארצות אלה אל ארצות המוסלמים – מדאר אל-חרב/אל-כפר (משכן המלחמה/ הכפירה) אל דאר אל-אסלאם (משכן האסלאם). אולם במקורות המוקדמים נדון סוג נוסף של הג'רה: הגירתם של בני הדת החדשה אל ערי המצב בתקופת הכיבושים, בעיקר במאה הראשונה לאסלאם. במונחה זה קשורה ההג'רה קשר הדוק למצווה חשובה אחרת בדת האסלאם – הג'האד (לשון מאמץ או השתדלות).

* מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית שנכתבה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתה של פרופסור אלה לנדאו־סטרון. אני מודה לה מאור על ההנחיה והסיוע.

התבוננות מעמיקה בקשר שבין מצוות ההג'רה והג'האד עשויה ללמד על תהליכי מהותיים בהתפתחות דת האסלאם בשתי המאות הראשונות לקיומה, ועל תהליכים דתיים פוליטיים וחברתיים בקהילה המוסלמית הצעירה. מטרתו של מאמר זה היא לסקור את תולדות התפתחותו של מוסד ההג'רה ולבחון את היחסים בינו לבין מוסד הג'האד הבהיבט ההיסטורי והן בהיבט ההלכתי. מבחינה היסטורית יתמקד הדיון בעיקר בתקופת המשתרעת מראשית הופעתה של דת האסלאם ועד התגבשותה של דת זו בתקופת העבאסית; מבחינה הלכתית יגלוש הדיון גם אל דעותיהם של מלומדים מוסלמים מאחרית יותר. תחילה אדון ברובד הקוראני שכן שורשי הקשר בין הג'רה לג'האד מצויים כנראה בקוראן. לאחר מכן אסקור את המסורות השונות העוסקות בשתי המצוות, מסורות הכלולות בספרות ההלכה המוסלמית ובקדית, כיוון שמוסד ההג'רה עבר גלגולי היסטוריים שונים, טבעי הדבר שמצוות ההג'רה השתנתה מתקופה לתקופה. זו גם הסיבה שהמסורות הרבות העוסקות בהג'רה ובג'האד סותרות אלה את אלה: חלקן טוענות שג'האד לאחר כיבוש מכה והפסקת רדיפתם של המוסלמים ההג'רה עודנה חובה הלכתית, וחלקן גורסות שמצוות ההג'רה בטלה ועברה מן העולם. בחלקו האחרון של המאמר אבחן את הפתרונות המוצעים לסתירות אלה, הן את פתרונותיהם של מלומדים מוסלמים בני התקופה העבאסית ואילך, והן את פתרונותיו של המחקר המודרני.

המקורות שמאמר זה מתבסס עליהם נחלקים לשני סוגים: מקורות ראשוניים (ספרות הלכה וחדית) ומקורות משניים (ספרות מחקר מודרנית). מבחינה מתודית אנקט גישת ביניים בין העמדה המוסלמית הקלאסית הרואה במסורות המוסלמיות אמת היסטורית מוחלטת, לבין העמדה הרביזיוניסטית הנוטה מלכתחילה להטיל ספק באמיתותן ההיסטורית של המסורות המוסלמיות. אני סבור כי יש לבחון את המסורות בעין ביקורתית, אך אין לפסול על הסף את תשתיתן ההיסטורית, ועוד אשוב לעניין זה לקראת סוף המאמר.

הרובד הקוראני

הקשר בין הג'רה לג'האד בקוראן

משמעו הבסיסית של השורש הערבי ה-ג'ר-בבניין ראשון היא לעזוב, להתרחק או להימנע ממשו. למשל בסורת אל-מדת'ר, 5: 74, מצווה הנביא להתרחק מהטומאה או האלילות. בסורת אל-מזמל, 10: 73, מצווה הנביא לגלות אורך רוח כלפי דברי הכופרים ולסור מעליהם. בקוראן מופיע השורש 31 פעמים, רובן בבניין שלישי המציין בדרך כלל הגירה פיזית. על פי רוב, ההג'רה במקרים אלה קשורה בדרך זו או אחרת לחימה אמנם, במקרים מסוימים אין כלל לחימה, כגון בסורת אל-נחל, 16: 41-42, שם מוזכרת הגירתם של מי ש'נגרם להם עוול' (ז'למוא). בפסוקים הקודמים לפסוק זה מתוארות מחלוקות עם הכופרים בענייני אמונה, ונראה שההג'רה המוזכרים נאלצו לברוח בשל

אמונתם. גם בסורת אל-תנבא, 9: 100 מוזכרים מקאג'רון (מהגרים) ללא קשר לחימה כלשהי. הפסוקים שלפני פסוק זה ואחריו עוסקים במסירותם הדתית של גורמים שונים בקהילה המוסלמית, בייחוד במוכנותם לתת צדקה. גם הג'רתו של אברהם בסורת אל-ענכבות, 29: 26 איננה מתקשרת לחימה. אולם במקרים אחרים ההג'רה מוזכרת במפורש לצד ג'האד (סורת אל-בקר, 2: 218; סורת אל-תנבא, 9: 20; סורת אל-נחל, 16: 110; סורת אל-אנפאל, 8: 72-75). באחדים מהמקרים לא ברור אם הג'האד הוא מאמץ מלחמתי, או שמא הוא קשור למאמץ דתי גרידא. מכל מקום, ישנם פסוקים שבהם ההג'רה מוזכרת במפורש בסמיכות לחימה או למוות בקרב (סורת אל-תנבא, 9: 22; 58: 3; סורת אל-אנפאל, 8: 72-75). בפסוקים שבהם ג'האד, לחימה או מוות בקרב אינם מצוינים במפורש, הרי שהמצב המלחמתי משתמע מהם (סורת אל-תנבא, 9: 25; סורת אל-אנפאל, 8: 72-75). נמצאו למדים אפוא שההג'רה בקוראן קשורה לחימה (Cronc 1994: 353-355; Masud 1990: 32) אם כי אין הוכחה לכך שזו הייתה מטרת ההג'רה מלכתחילה.

מהפסוקים הנדונים עולה שבקוראן ההג'רה, הג'האד והאמונה כרוכים יחדיו. הג'רה ולחימה נעשות לשם ריצויו של האל, קבלת מחילה ורחמים וכניסה לגן עדן. הביטוי 'פי אללה' או 'פי סביל אללה' (למען אלוהים' או 'בדרכו של אלוהים'), המוזכר תכופות הן ביחס להג'רה בלבד והן ביחס להג'רה וג'האד גם יחד, מעיד על דרך חיים כוללת המכוונת תדיר למילוי רצון האל. אם כן, לפי הפסוקים הנדונים, החברה המוסלמית האידיאלית נמצאת בתנועה מתמדת לעבר קיום רצון האל - תנועה שראשיתה בהג'רה ושיאה בקרב. מנקודת ראותו של החוקר אפשר אף לראות בהג'רה ובג'האד מרכיבים חיוניים לגיבוש זהותה העצמית של הקהילה החדשה ולשמירת ייחודה (Masud 1990: 32).

מהג'רים, לוחמים ואַעֲרָאב

פסוקי הקוראן הדנים בהג'רה ובג'האד רצופים התייחסויות לקבוצות שונות בקהילה המוסלמית, קבוצות שהן חלק מגרעין הקהילה וקבוצות הנמצאות בשוליה או אף מחוצה לה. התייחסויות אלה כוללות השוואות בין הגורמים החברתיים השונים, ולעתים יש להן השלכות מעשיות והן יוצרות היררכיה חברתית של ממש.

1 על פי הפרשנים המוסלמים (ראו: תפסיר אל-ג'לאלין) הפסוקים בסורת אל-תנבא, 9: 25-10 עוסקים בגירוש השבט היהודי פנו אל-נזיר ממדינה לאחר קרב אחד. גם ללא פירוש זה הלחימה משתמעת מהביטויים: 'חש' (כניוס צבאי), 'תסונק' (מבצירהם), 'ג'לאא' (גלות) ועוד.
2 אף הנשים נשלחות חלק בהג'רה: גם הן עשויות להגר ולפיכך הן חלק מהקהילה החלוצית הזאת. ראו: סורת אל-אנקאבא, 33: 50; סורת אל-אנפאל, 8: 119; סורת אל-ממת'נה, 60: 10-11; אבן סעיד 1975: 8.

התייחסויות אחדות שייכות לתחום הרוחני. הגורמים השונים בקהילה המוסלמית נבדלים זה מזה ברמתם הדתית. בראש ההיררכיה הרוחנית עומדים המהגרים והלוחמים שהיגרו ולחמו למען אלוהים או בדרכו של אלוהים, וכל כוונתם היא לרצות אותו ולזכות ברתויו. הם המאמינים האמתיים, ובעיני האל דרגתם גבוהה יותר מדרגתם יתר האנשים. הם זוכים לכפרת חטאים, לטוב בעולם הזה ובעיקר לגן עדן בעולם הבא (סורת אַאֵל עֶמְרָאן, 3: 195; סורת אל-נַסְאָא, 4: 100; סורת אל-אַנְפָּאֵל, 8: 74; סורת אל-תַּוְבָּה, 9: 20-22, 100, 117; סורת אל-נַחַל, 16: 41; סורת אל-בַּקְרָה, 2: 218; סורת אל-אֶרְעָב - הבדואים או הערבים הנוודים - נחותים מבחינה דתית מן המהגרים והלוחמים התייחסויות אחרות קשורות לנאמנות לקהילה החדשה. נאמנות זו מתבטאת בראש ובראשונה בנכונות לצאת ללחימה ואף למות, ובתחום זה בולט מעמדם הנחות של האערב אף יותר. אם המהגרים והלוחמים מגלמים את שיא הנכונות הקרבית, האערב האסלאמי כלולים בגורמים שלא היגרו המוזכרים בסורת אל-אַנְפָּאֵל, 8: 72 (Steppat 1986: 404-407); הם אינם בטוחים בהצלחתם של המוסלמים, ולפיכך נאמנותם חלקית (Crone 1994: 374).

בלבד; הם מחכים שהמוסלמים ייכשלו. האערב הם דגם לכל המשתמטים מהקרב (סורת אל-תַּוְבָּה, 9: 90, 98, 120; סורת אל-פַּתַּח, 48: 11-12; סורת אל-אַחְזָב, 33: 20) ישנם גם אערב שאינם מוכנים לתת צדקה, ואם הם נאלצים לתת מרכושם הם רואים בכך תשלום חוב בלתי רצוי. לעומת זאת, כאשר נקריב בדרכם הודמנות ודאית לשל הם עטים עליה ללא היסוס (סורת אל-תַּוְבָּה, 9: 98; סורת אל-פַּתַּח, 48: 15). פטורים אחרים בקוראן אוטרים על קשרים מסוימים עם מי שלא היגרו. בסורת אל-אַנְפָּאֵל, 8: 72 נאמר כי 'המאמינים והמהגרים והקמים להיאבק למען אלוהים בהקריב את רכושם ואת נפשותיהם, ואלה אשר נתנו מחסה והושיטו עזרה, כל אלה מגינים (אֻלְיָאָא) זה לזה. אשר למאמינים שלא היגרו, אין לכם כל חלק בהגנתם (וְלֹאִיְתָהֶם) אשר יהגרו'. המונח 'אֻלְיָאָא' עשוי לשאת שתי משמעויות: אדם המסייע לאדם אחר כנגד אויביו (מעין בן-ברית), או 'יורש'. בכל מקרה, ברי כי לאי-הגירה היו השלכות חברתיות

רובד המסורות

הקשר בין ההג'רה לג'האד והשלכותיו הפוליטיות-חברתיות עברו שינויים רבי משמעות בשנים הראשונות להתפתחות האסלאם. שינויים אלה משתקפים במסורות הדנות בהג'רה

ומשפטיות חמורות. במציאות שבטית שבה קבעו קשרי הדם וההשתייכות השבטית את גבולות הירושה והסיוע הצבאי, יצירת מסגרת חדשה המבוססת על קשרי דת (והגירה) הייתה בוודאי שינוי מהותי. הקוראן איננו מציין במפורש מי היו הגורמים שלא היגרו; סביר להניח שהכוונה היא לבעלים של האדמה, אך למעשה הם אינם אלא מוסלמים משום שהאמונה טרם חדרה ללבבותיהם. המאמינים האמתיים, כך נאמר, הם מי שהאמינו בלב שלם וללא ספקות, והיו נכונים לסכן את רכושם ואת נפשותיהם. אפן סַעַד מביא מסורת שלפיה נהוג היה ללבוש 'מוסלמים' לאחר שהתאסלמו, ו'מאמינים' לאחר שהיגרו (אבן סַעַד 1975: 8: 199-200). ייתכן שיש במסורת זו עדות להבחנה שהייתה מקובלת בראשית האסלאם, בין 'מוסלמים' ל'מאמינים' בהקשר להגירה. מכל מקום, סביר בהחלט שהאערב האסלאמי כלולים בגורמים שלא היגרו המוזכרים בסורת אל-אַנְפָּאֵל, 8: 72 (Steppat 1986: 404-407); הם אינם בטוחים בהצלחתם של המוסלמים, ולפיכך נאמנותם חלקית (Crone 1994: 374). אם כן, מפסוקי הקוראן ברור שבראש ההיררכיה הדתית והחברתית עמדו המהגרים והלוחמים, ומחוץ לקהילה הצעירה נמצאו הכופרים. האערב חיו בשוליה של קהילה זו, על-הגבול שבין הכופרים למאמינים האמיתיים. לעתים כלל לא ברור מהקוראן אם האערב נחשבים לכופרים או למאמינים. מבחינה זו קרובים האערב למַנְאֶפְקוֹן ('הצבועים', Brockett 1960: 561-562) ולעתים הם עצמם כלולים בשם גנאי זה. הקוראן מזהיר אמנם שחלק מן האערב הם בעלי אמונה תמימה, אולם על פי רוב תרמיתם של האערב בקוראן היא שלילית, בין היתר בשל חוסר נכונותם להגר (סורת אל-תַּוְבָּה, 9: 97; Donner 1981: 37-49, 62-75, 101).

3 בסורת אל-תַּוְבָּה, 9: 97 נאמר שיכפירתם והתחסדותם של הבדואים קשות יותר, והם נוטים יותר שלא לדעת את החוקים שהוריד אלוהים על שליחיו ממדומים.
 4 על פי פרשנים מוסלמים, הפסוק בסורת אל-פַּתַּח, 48: 15 מעיד שהאערב סירבו להצטרף לכוח שארגן הנביא לפני עלותו למכה, בשנה שבה נחתם הסכם חִדְיָבִיָּה (628/6). לאחר חתימת הסכם זה, כאשר הנביא עמד לפשוט על חִי'בִר, ביקשו האערב להצטרף אליו כדי לזכות בשלל (ראו: תפסות אל-ג'ִ'אֵלְאִין).
 5 בל קובע כי המונח 'אֻלְיָאָא' מציין קרוב משפחה שעליו מוטלת חובת נקמת דם (Bell 1937: 1: 170).
 6 הפרשנים ואנשי ההלכה המוסלמים נחלקו בשאלה איוו משמעות מתאימה בפסוק זה. יש הגורסים שהפסוק דן רק בסיוע בשעת מלחמה באויב. לשיטתם אסור היה למגורים ולאלה שסייעו להם -

ובג'האד והמצויות בספרות ההלכה והחדית'. המסורות סותרות אלה את אלה: לפי חלק מהמסורות מצוות ההגירה בטלה ועברה מן העולם, ולפי מסורות אחרות מצוות ההגירה חלה על כל בני האדם. לפי מסורת זו מצוות עונדה שרירה וקיימת. אסקור תחילה את המסורות השונות, ולאחר מכן אעמוד על ההגירה היא היפוכה של מצוות הג'האד, ההגירה היא בריחה והתאימה רק לשנותיה הראשונות של דת האסלאם, לתקופה שבה הדת הייתה חלשה ומאמיניה נאלצו לנוס על נפשם. משעה שהאסלאם החל לצבור ניצחונות אסור היה למאמינים לברוח; מאז ועד היום עליהם לצאת לג'האד כדי להרחיב את שלטון האסלאם עד כמה שאפשר.¹¹

ללא הגירה בעד אל-פתח' (אין הגירה לאחר הכיבוש) מסורות רבות קובעות שחובת ההגירה בטלה ועברה מן העולם ובמקומה נותרה חובת הג'האד. כמה מן המסורות מייחסות לגביא את הדברים הבאים ביום כיבוש מכה: 'אין הגירה לאחר הכיבוש [של מכה], אולם [יש] ג'האד ו[יש] כוונה ואם הוועקתם [לקר] את המצוות ההגירה'.¹² ביטול מצווה זו עשוי היה להביא ליחס חיובי יותר כלפי האעראב. היחלצו [אליו] (אבו עביד 1986: 230; אבו עראנה 1998: 4: 437-436; אבן אבי עאסם 1989: 1: 619-618; אבן אבי שיבה 1966: 14: 499; אבן בלבאן 1987: 7: 57, 178; אל-בחי'ארי 1987: 3: 1040, 1120, 1416; אל-דארמי 1991: 2: 689; מסלם 1983: 3: 487).¹³ במסורת זו מדובר כמובן על חובת ההגירה אל הנביא באל-מדינה. בגרסה אחרת של המסורת נאמרים הדברים בבירור: 'שליח אלוהים, תפילת אלוהים עליו וברכתו לשלום, אמר: "השתקעו במקומות מגורייכם שכן ההגירה כבר הסתיימה, אולם [יש] ג'האד ו[יש] כוונה ואם הוועקתם היחלצו" (אבו עביד 1986: 230). על פי מסורות אלו שיוחסו לנביא, חובת ההגירה בטלה לאחר כיבוש מכה, ובמקומה נותרה מצוות הג'האד על המאמינים להיזעק לקרב אם ייקראו אליו. משמעות הדברים היא שהקשר הטבעי בין ההגירה לג'האד נעלם, ושהג'האד הוא תחליף מלא להגירה.¹⁴

מסורת המיוחסת לעאישה מסבירה את השינוי בקשר בין ההגירה לג'האד: עט' בן אבי רבאח סיפר שהוא ועבדו בן עמיר ביקרו את עאישה ושאלו אותה על ההגירה עאישה השיבה להם שכיום אין הגירה; בעבר המאמין היה בורח אל אלוהים ואל שליח מחשש שמא ייחשף לניסיון ויתפתה לעבור על דתו, אך כיום הנחיל אלוהים ניצחונות

ובג'האד והמצויות בספרות ההלכה והחדית'. המסורות סותרות אלה את אלה: לפי חלק מהמסורות מצוות ההגירה בטלה ועברה מן העולם, ולפי מסורות אחרות מצוות ההגירה חלה על כל בני האדם. לפי מסורת זו מצוות עונדה שרירה וקיימת. אסקור תחילה את המסורות השונות, ולאחר מכן אעמוד על ההגירה היא היפוכה של מצוות הג'האד, ההגירה היא בריחה והתאימה רק לשנותיה הראשונות של דת האסלאם, לתקופה שבה הדת הייתה חלשה ומאמיניה נאלצו לנוס על נפשם. משעה שהאסלאם החל לצבור ניצחונות אסור היה למאמינים לברוח; מאז ועד היום עליהם לצאת לג'האד כדי להרחיב את שלטון האסלאם עד כמה שאפשר.¹¹

ללא הגירה בעד אל-פתח' (אין הגירה לאחר הכיבוש) מסורות רבות קובעות שחובת ההגירה בטלה ועברה מן העולם ובמקומה נותרה חובת הג'האד. כמה מן המסורות מייחסות לגביא את הדברים הבאים ביום כיבוש מכה: 'אין הגירה לאחר הכיבוש [של מכה], אולם [יש] ג'האד ו[יש] כוונה ואם הוועקתם [לקר] את המצוות ההגירה'.¹² ביטול מצווה זו עשוי היה להביא ליחס חיובי יותר כלפי האעראב. היחלצו [אליו] (אבו עביד 1986: 230; אבו עראנה 1998: 4: 437-436; אבן אבי עאסם 1989: 1: 619-618; אבן אבי שיבה 1966: 14: 499; אבן בלבאן 1987: 7: 57, 178; אל-בחי'ארי 1987: 3: 1040, 1120, 1416; אל-דארמי 1991: 2: 689; מסלם 1983: 3: 487).¹³ במסורת זו מדובר כמובן על חובת ההגירה אל הנביא באל-מדינה. בגרסה אחרת של המסורת נאמרים הדברים בבירור: 'שליח אלוהים, תפילת אלוהים עליו וברכתו לשלום, אמר: "השתקעו במקומות מגורייכם שכן ההגירה כבר הסתיימה, אולם [יש] ג'האד ו[יש] כוונה ואם הוועקתם היחלצו" (אבו עביד 1986: 230). על פי מסורות אלו שיוחסו לנביא, חובת ההגירה בטלה לאחר כיבוש מכה, ובמקומה נותרה מצוות הג'האד על המאמינים להיזעק לקרב אם ייקראו אליו. משמעות הדברים היא שהקשר הטבעי בין ההגירה לג'האד נעלם, ושהג'האד הוא תחליף מלא להגירה.¹⁴

מסורת המיוחסת לעאישה מסבירה את השינוי בקשר בין ההגירה לג'האד: עט' בן אבי רבאח סיפר שהוא ועבדו בן עמיר ביקרו את עאישה ושאלו אותה על ההגירה עאישה השיבה להם שכיום אין הגירה; בעבר המאמין היה בורח אל אלוהים ואל שליח מחשש שמא ייחשף לניסיון ויתפתה לעבור על דתו, אך כיום הנחיל אלוהים ניצחונות

7 ראו את גרסתו של אבו עביד 1986: 231 (י'לכן ג'האד וס'נה). בגרסה אחרת של דברי עאישה לא מוזכר הג'האד כלל, ראו: אבן בלבאן 1987: 7: 179; אל-ביהקי 1994: 9: 29-30. לפיכך ייתכן שהמלים 'י'לכן ג'האד וס'נה' הן תוספת מאוחרת שמטרתה להתאים מסורת זו למסורת שנדונה לעיל: 'לא הגירה בעד אל-פתח'. על החים לאעראב ראו גם: 7-23; Athamina 1987: 13-14; Bashear 1997: 168. על מג'אשע ואחיו ראו: אל-עסקלאני 1992: 5: 767, 770; 16: 168. בגרסה אחרת של המסורת (אבן חנבל 1993: 3: 611) מוסיף הנביא שאחיו של מג'אשע יוכל להיות מבין אלה הבאים אחר כך באמצעות עשיית הטוב ('י'סון מן אלי-תאבצין ג'אחסאן'). תוספת זו מבוססת על הנאמר בסורת אל-ת'וקף, 9: 100; לפי פרשנים רבים, הכוונה בפסוק זה למי שהתאסלמו והיגרו לאחר כיבוש מכה. ראו גם: אבו עביד 1986: 241-242.

7 לעניין הכוונה (נ'ה) שני הסברים: 1. יש לקיים את מצוות הג'האד בכוונה כנה, 'לשם שמיים', 2. לקיים את מצוות הג'האד, ולאדם צריכה להיות כוונה כנה בעת קיום המצוות השונות. ראו דיוני של פרשני החדית' המאוחרים בעניין זה: אל-ב'וי 1979: 9: 132; 10-11: אל-עסקלאני 1993: 120-123. ראו גם: אבן אבי עאסם 1989: 1: 494, 590-592, 618; אל-ה'ת'מי 1982: 5: 250 (הג'האד שם: 'אלי-ג'האד ד'ז אל-נ'ה'). מסורת אחרת קובעת שההגירה בטלה עם מות הנביא, ראו: Schacht 1960: 370-371, n. 95. 8 בגרסאות אחרות של המסורת הנדונה לא מוזכר ג'האד כלל, ובגרסה אחת נאמר כי אין הגירה לאחר הכיבוש, אלא רק אמונה וכוונה'. ראו אל-ב'חי'ארי 1987: 3: 1416; אלי-ה'ת'מי 1982: 5: 250. 9 כמה מחכמי החדית' מפקפקים בכך שעטאא פגש אי פעם בעאישה. ראו: Schacht 1960: 730. אודות עבדו בן עמיר, ראו: אל-ד'י'נ'בי 1985-1992: 4: 156-157.

בוטלה, ואין עוד צורך להישבע עליה אמונים לנביא. במקומה יש להישבע אמונים לנביא מכה ואל-טאאף נתקלו בעילית הקיימת של אל-מדינה, האנסאאר והמהאג'רון, הג'האד והוא מעתה האמצעי להשגת זכויות בקהילה.¹⁵

מסורות אחרות מספרות על אעראב נוספים שבאו אל הנביא כדי להגר או כשנתפס בפשיטות ובקרבות. שמירה נוקשה על מוסד ההגירה עשויה הייתה לשריין את לשאול אותו בעניין ההגירה, אך נענו שההגירה בוטלה ושאינם צריכים להגר לא מעמדם של בני עילית זו, אך האעראב ויושבי הקבע שמחוץ לאל-מדינה שאפו להצטרף מדינה (אבו עבד 1986: 230-231; אבן אבי שיבה 1966: 14; 499; אבן בלבאן 1987: 177-178; אל-ב'יהקי 1994: 9; 28-29; אל-ה'ת'מי 1982: 5; 252-253). אולם ביטול המסורות הקובעות שההגירה תמה ושהאעראב וגורמים אחרים הם חלק מהקהילה ההגירה נגע לא רק לאעראב, כפי שעולה מן המסורת הבאה: 'הארץ היא ארצו של מוסלמית גם בלא ההגירה. אלוהים ובני האדם הם עבדיו. מי מכם שמוצא טוב במקום כלשהו - עליו לירא את אלוהים ולשכון שם' (אל-ה'ת'מי 1982: 5: 255). מסורות נוספות גורסות אף הן שהנביא אנסאאר רבים, השכיל מוחמד לשלב את אנשי מכה ואל-טאאף בעילית של הקהילה ביטל את חובת ההגירה לכל המוסלמים. כך מסופר שלספואן בן אמ'יה, שהתאסלם תחילה, הוא העדיף לרתום את כוחם ואת כישרונותיהם של גורמים אלה לעילית לאחר כיבוש מכה וקרב ח'ב' (שנת 630/8) והתגורר במכה, נאמר שמי שאינו מהמדינות החדשה, הוא העדיף לרתום את כוחם ואת כישרונותיהם של גורמים אלה לעילית איננו נחשב מאמין במלוא מובן המילה. ספואן הלך מיד לאל-מדינה אך הנביא הורה לאעראב לא להגר לאל-מדינה ולהישאר ביישוביהם, ואכן יש מסורות המספרות על לחזור למכה מפני שההגירה הסתיימה, 'אבל [יש] ג'האד ו[יש] כוונה ואם הוועקת את החרים כאלה שניתנו לאעראב שונים (אבו עבד 1986: 232; אל-ה'ת'מי 1982: 5: 254-255; מסלם 1983: 3; 1488; אבן ת'ג'ל 1993: 3; 19; אל-ב'יהקי 1994: 9; 26; היחלצו' (אל-ב'יהקי 1994: 9: 28)).

מהמסורות שנסקרו עד עתה עולה כי ההגירה חלפה מן העולם ובמקומה נותרה חובת הג'האד. מאחורי מסורות אלה עומדים שלושה תהליכים היסטוריים: התהליך הראשון הוא הפיכתה של דת האסלאם מדת נרדפת לדת כובשת, והוא מתבטא, בין השאר, במסורת המיוחסת לעאישה שראינו לעיל. הנביא ותומכיו היגרו ממכה לאל-מדינה בשל לחץ המתנגדים למוחמד במכה, אך משנכבשה מכה ההגירה שוב לא הייתה חובה. התהליך השני הוא הצטרפותם של אעראב רבים למסגרת הקהילה המוסלמית. התהליך השלישי הוא הפיכתה של מכה ואל-טאאף למוקד לצבור ניצחונות בחצי האי ערב, ובניחוד לאחר כיבושן של מכה ואל-טאאף, הבינו אעראב שונים שאין עוד טעם ב'עמידה מן הצד' ושכראי להם להצטרף לקהילה החדשה וליהנות מכוחה העולה. התהליך השלישי הוא השתלבותם של אנשי מכה ואל-טאאף אחרים בישות הפוליטית החדשה שהקים מוחמד באל-מדינה. גם האעראב

הגירה לא מסקה

מסורת המיוחסת לנביא על-ידי מסורות אחרות טוענות בתוקף שההגירה לא תמה. מסורת אחרת טוענת כי ההגירה לא תחלוף מן העולם אלא כאשר תחלוף התשובה מן העולם, ואז יגורס ש'ההגירה לא תחלוף מן העולם אלא כאשר תחלוף התשובה מן העולם,

15 בעניין זה ראו: קיסטר תשנ"ט ב: 136-137 (וההפניות שם). קיסטר דן בקצרה בשני סוגי שבט האמונים לנביא: 'ב'יעה אעראביה' (שאפשרה לאעראב לא להגר) ו'ב'יעה אל-הגירה'. ראו גם המסורת 'לא תערב בעד אל-הגירה ולא הגירה בעד אל-פתח' המופיעה אצל עבד אל-רוזאק 1970: 7: 44. יתכן שמוכנותו של הנביא להתפשר ולא לדרוש את הגירתם של כל האעראב באשר הם היא המקור להבדל בין ב'יעה אעראביה לב'יעה אל-הגירה. ראו גם Madelung 1986: 231; Jappat 1986: 406-407. יש לציין שמספר גורמים הביאו את האעראב המהגרים לחזור לחיי הנוודות במדבר שינויי אקלים, געגועים לחיי המדבר ומניעים כלכליים, ראו: Bosworth 1989: 355-362.

16 על ספואן בן אמ'יה ראו: אל-עסקלני 1992: 3: 432-433.

והתשובה לא תחלוף מן העולם אלא כאשר תעלה השמש ממערב' (אלי־ביהקי 1994: 30; אלי־דארמי 1991: 2; 689). משמעות הדברים ברורה - חובת ההגירה לא תסתיי הדברים, כך (עבד אל־רזאק 1970: 5; 218-219): "כאשר תפגוש את אויבך מבין לעולם. ההגירה מושווית לתשובה, לפעולה רוחנית שבה האדם מתקרב לאלוהיו, ולסח'משתפים, הצב להם שלוש אפשרויות; זו שיבחרו בה - קבל מהם והנח להם. קרא בראשית שאינם משתנים (אלא ביום הדין). במסורת אחרת המיוחסת לגביא נאמרו אליהם להתאסלם: אם הם ייענו - קבל מהם והנח להם, או אז קרא אליהם לעבור 'ההגירה לא תחלוף מן העולם כל עוד גלחמים בכופרים' (אבו עבד 1986: 231; בלבאן 1987: 7; 179; אלי־ביהקי 1994: 9; 30), או: 'ההגירה לא תחלוף מן העולם כל עוד לא יתאגריין', והודע להם כי ניתנות להם זכויותיהם של המהגרים ומוטלות עליהם חובותיהם עוד יש גיהאד' (אלי־הית'מי 1982: 5; 251). על פי מסורות אלה הגיהאד הוא מטרתם של המהגרים, אם יסרבו לעבור ממקום מגוריהם אל מקום מגוריהם של המהגרים, אם יסרבו לעבור ממקום מגוריהם של המהגרים, אם יסרבו לעבור ממקום מגוריהם של המהגרים - יחול עליהם משפטו של אלוהים שהגירה תמה מבקשות לנתק את הקשר בין הגיהאד להגירה. אולם המסורות חלוקות לא רק בעניין הגיהאד, אלא גם בעניין הריבוד החברתי המסורות בדבר תום ההגירה הקלו על האעראב להשתלב בקהילה ולקבל זכויות בדומות למהאג'רון ולאנסאר, אך לא כן המסורות הקובעות שההגירה נמשכת. ביום שנפטרה עליהם אללה, הוא הותיר את האנשים ממוינים לארבע דרגות: המהגרים, האנסאר, אעראב שלא היגרו... והדרגה הרביעית - מי שבא אחר כך באמצעות עשיית הטוב' (אבו עבד 1986: 241-242).¹⁴ לפי מסורת זו ההגירה נחשבה אמת מידה למעמד חברתי, ומעמדו של האעראב נחשב נמוך יותר מזה המהאג'רון והאנסאר גם לאחר מות הנביא. האעראב שהיגרו סבלו לעתים ממחלות על השינוי באקלים. מסופר על אעראבי אחד שהיגר אל הנביא, חמו עלה והוא ביקר מהנביא לוותר לו על שבעת האמונים. הנביא סירב אך האעראבי עזב בכל זאת את ארצו מדינה. או אז אמר הנביא, לפי המסופר: 'אל־מדינה היא כמו מפוחו של הנפח: הן מסלקת את פסולת הסיגים של הברזל' (אלי־ביח'ארי 1987: 2; 665-666). המסקנה העולה ממסורת זו וממסורות אחרות ברורה: חובת ההגירה נותרה על כנה, והאעראב שיביצע אותה נחשבו לבני מעמד חברתי נחות (ראו גם: אבו עבד 1986: 229; אבן בלמ 1987: 7; 57, 178; אבן ח'זימה 1992: 4; 349-350; אבן עבד אל־בר 1990-1982: 391-393; אלי־ביח'ארי 1987: 3; 1416; אלי־ג'ס'אס 1985: 2; 311-312; אל הית'מי 1982: 5; 253-254).

'אלי־תחול מן דארהם אלא דאר אלי־מהאג'רין' (לעבור ממקום מגוריהם אל מקום מגוריהם של המהגרים) הקשר בין ההגירה לגיהאד בא לידי ביטוי במסורת נוספת, וזו עשויה להוסיף ממד חדש לסוגיה הנדונה. ברידה בן אלי־ח'ס'ב אל־אסלמי סיפר שכאשר היה הנביא שולח יחד

על ברידה בן אלי־ח'ס'ב ראו אלי־דיהבי 1985-1992: 2; 469-470. ברידה השתתף בקרבות רבים והנהיג את שכטו בקרב. הוא גם היה ממונה על גביית מס הפד'קה מבני השבט. השוו' לגרסאות אצל אבו עואנה 1998: 4; 203-204; אלי־ביהקי 1994: 9; 26. אצל אבו עבד 1986: 224. 'על המוסלמים', וכך גם אצל אבו עואנה 1998: 4; 203 ואלי־סר'ח'סי 1971: 1; 94. סיבת השימוש ב'מאמינים' ו'מוסלמים' אינה ברורה. ייתכן שחילופי הגרסאות מצידים על שרידה של הבחנה בין 'מוסלמים' ל'מאמינים' שנדונה לעיל. יצוין שהמונחים 'ג'ייה' ו'ח'דאג' משמשים לעתים בערבוביה; כאן נראה שאכן מדובר במס גולגולת (ראו: סורת אלי־תנ'בה, 9: 29). המלים 'הצטרף לאסלאם' חסרות אצל אבו עבד. ראו אל־נווי 1979: 11; 280-284. מאלכ ואל־אזואעי סוברים שאפשר לקחת ג'ייה מכל כופר, ערבי או פרסי, איש מאנשי הספר או אמגושי. אבו חניפה סובר שאפשר לקחת ג'ייה מכל כופר למעט ערבי משתף או ערבי אמגושי. אלי־שאפעי סובר שאפשר לקחת ג'ייה רק מאנשי הספר והאמגושים, ערבים או פרסים. וממילא העדות חלוקות בשאלה כיצד לפרש את המונח 'אלי־מק'ר'ין' (משתפים) במסורות.

קבלת חלק בשלל). אם יבחרו המתאסלמים החדשים לא לעבור, לא יהיה להם חלק בזכויות אלא אם ישתתפו בג'האד. הג'האד, אם כן, עשוי להיות תחליף לתגירה. באשר ליחס לאעראב - הם נמצאים במעמד חברתי נמוך יותר מהמהגרים, אך הם יכולים להשתוות אליהם אם יתגררו או ישתתפו בג'האד.²⁴

על איזו הגירה מדובר במסורת זו? המונח 'דאר אל-מהאג'רין' שונה מהמונח 'דאר אל-הג'רה' המשמש בדרך כלל לציון העיר אל-מדינה (Athamina 1987: 7).²⁵ במסורת הנוכחית מדובר על הגירה אל האמאאר, ערי מצב אשר הוקמו עם הכיבושים (כגון אל-כופה ובצרה בעיראק). ערים אלה שימשו תחנות מעבר צבאיות ומחנות מגורים בעמק היחידות הלוחמות, והן היו גם מרכזי השלטון, המנהל והמיסוי של המדינה המוסלמית החדשה. אל ערים אלה היגרו שבטים ערביים, הן מחצי האי ערב והן מעיראק והסוריה, והוענקה להם משכורת צבאית קבועה ('עטאא') לפי רישום מנהלתי ('דיואן') נראה שמשכורת זו הייתה לעתים יעדס העיקרי של המהגרים.²⁶ עקרונות לא היה בהגירה עצמה לקבלת המשכורת הצבאית, ונדרשה גם השתתפות פעילה בקרבות. אולם נראה שעיקרון זה לא נשמר תמיד ושגורמים שונים נחשבו למהגרים, נרשמו כלוחמים וקיבלו משכורת צבאית על אף שלא היגרו ולא לחמו. ההגירה אל ערי המצב עשויה הייתה לשפר את מעמדם החברתי והפוליטי של האעראב: הם יכלו לקבל תפקיד במערכת הצבאית והמנהלית של המדינה המוסלמית החדשה. מכל מקום, הקשר בין הגירה, ג'האד, הטבות כספיות ושיפור המעמד החברתי במסורת הנוכחית מובן היטב רקע הקמתן של ערי המצב וההגירה אליהן.

סתרונותיהם של המלומדים המוסלמים

כמה מקורות נוספים מעידים על כך שההגירה במסורת הנוכחית היא אכן הגירה ערי המצב של תקופת הכיבושים. על פי דברים המיוחסים לחסן וככל הנראה אל-בטאן

24 ראו Athamina 1987: 7-8, 12-13. עת'אמנה טוען שלא רק כדווי נווד נחשב לאעראבי, אלא גם שישב בעיר כלשהי (כגון מכה) ולא היגר לעיר מצב. הסענה האחרונה איננה מוכחת כדבעי: ההוכחה היחידה שמביא עת'אמנה אפשר לפרש גם אחרת.

25 ראוי לציון שבגסרתו של אבו ע'ביד לא מצוין כלל 'דאר אל-מהאג'רין', אף על פי שמצוין עיר המעבר (תחול).

26 ראו, למשל, את המסורות בדבר המשכורות שניתנו לנשות הנביא, לאנסאר ולמהאג'רין; אבו ע'ביד 1986: 235-239. לפי המסורת המוסלמית צמר הוא שהקים את הדיואן והחל להעניק משכורות באופן קבוע. על העטאא ואופן חלוקתו, ראו: Cahen 1960: I: 729-730. על תהליך הקמתן האמאאר, ההגירה אליהן ואופן התיישבות השבטים השונים בהן, ראו: Donner 1981: 226-250.

27 ראו את הסיפור המשעשע על המשורר ג'בהאא (בן התקופה האמייית), שאשתו שכנעה אותו להמריגה כדי להירשם ולקבל 'עטאא', אל-אספ'האג'י 1997: 18: 100-103. ייתכן שמקרים כאלה הסיבה לדברי עמר: 'הגרו ואל תעמידו פני מהגרים' ('האג'רוא ולא תתג'רוא'), עבד אל-רואק 1970: 477-478.

הגירה בין המסורות השונות שנסקרו לעיל הציבה אתגר לא פשוט בפני חכמי הדת המוסלמים. האם ההגירה הסתיימה או לא? ומהן ההשלכות הנובעות מכך על מצוות ג'האד? יש לזכור שבעיניהם של חכמי הדת, האסלאם בכלל והמסורות הנחשבות מהימנות בפרט הם מכלול אחיד ושלם. לפיכך, שאיפתם המתמדת היא לפשר בין המסורות הסותרות הנחשבות בעיניהם מהימנות ולגשר על הפערים ביניהן. גישתו של החוקר המודרני שונה לגמרי: הוא מבקש דווקא להאיר את המחלוקות הקיימות בין המסורות שונות ולהצביע על הרקע ההיסטורי לצמיחתן.

הדעות שזיבאו להלן שאובות מתוך דיוניהם של חכמי ההלכה ופרשני החדיית חיו בתקופה העבאסית ובתקופות מאוחרות יותר. מטבע הדברים, דעות אלה אינן

על כעית ההפרדה בין דברי אלישיבאני לדברי אל-סר'חסי, ראו: Khadduri 1966: 43-44.

קבלת חלק בשלל). אם יבחרו המתאסלמים החדשים לא לעבור, לא יהיה להם חלק בזכויות אלא אם ישתתפו בג'האד. הג'האד, אם כן, עשוי להיות תחליף לתגירה. באשר ליחס לאעראב - הם נמצאים במעמד חברתי נמוך יותר מהמהגרים, אך הם יכולים להשתוות אליהם אם יתגררו או ישתתפו בג'האד.²⁴

על איזו הגירה מדובר במסורת זו? המונח 'דאר אל-מהאג'רין' שונה מהמונח 'דאר אל-הג'רה' המשמש בדרך כלל לציון העיר אל-מדינה (Athamina 1987: 7).²⁵ במסורת הנוכחית מדובר על הגירה אל האמאאר, ערי מצב אשר הוקמו עם הכיבושים (כגון אל-כופה ובצרה בעיראק). ערים אלה שימשו תחנות מעבר צבאיות ומחנות מגורים בעמק היחידות הלוחמות, והן היו גם מרכזי השלטון, המנהל והמיסוי של המדינה המוסלמית החדשה. אל ערים אלה היגרו שבטים ערביים, הן מחצי האי ערב והן מעיראק והסוריה, והוענקה להם משכורת צבאית קבועה ('עטאא') לפי רישום מנהלתי ('דיואן') נראה שמשכורת זו הייתה לעתים יעדס העיקרי של המהגרים.²⁶ עקרונות לא היה בהגירה עצמה לקבלת המשכורת הצבאית, ונדרשה גם השתתפות פעילה בקרבות. אולם נראה שעיקרון זה לא נשמר תמיד ושגורמים שונים נחשבו למהגרים, נרשמו כלוחמים וקיבלו משכורת צבאית על אף שלא היגרו ולא לחמו. ההגירה אל ערי המצב עשויה הייתה לשפר את מעמדם החברתי והפוליטי של האעראב: הם יכלו לקבל תפקיד במערכת הצבאית והמנהלית של המדינה המוסלמית החדשה. מכל מקום, הקשר בין הגירה, ג'האד, הטבות כספיות ושיפור המעמד החברתי במסורת הנוכחית מובן היטב רקע הקמתן של ערי המצב וההגירה אליהן.

כמה מקורות נוספים מעידים על כך שההגירה במסורת הנוכחית היא אכן הגירה ערי המצב של תקופת הכיבושים. על פי דברים המיוחסים לחסן וככל הנראה אל-בטאן

24 ראו Athamina 1987: 7-8, 12-13. עת'אמנה טוען שלא רק כדווי נווד נחשב לאעראבי, אלא גם שישב בעיר כלשהי (כגון מכה) ולא היגר לעיר מצב. הסענה האחרונה איננה מוכחת כדבעי: ההוכחה היחידה שמביא עת'אמנה אפשר לפרש גם אחרת.

25 ראוי לציון שבגסרתו של אבו ע'ביד לא מצוין כלל 'דאר אל-מהאג'רין', אף על פי שמצוין עיר המעבר (תחול).

26 ראו, למשל, את המסורות בדבר המשכורות שניתנו לנשות הנביא, לאנסאר ולמהאג'רין; אבו ע'ביד 1986: 235-239. לפי המסורת המוסלמית צמר הוא שהקים את הדיואן והחל להעניק משכורות באופן קבוע. על העטאא ואופן חלוקתו, ראו: Cahen 1960: I: 729-730. על תהליך הקמתן האמאאר, ההגירה אליהן ואופן התיישבות השבטים השונים בהן, ראו: Donner 1981: 226-250.

27 ראו את הסיפור המשעשע על המשורר ג'בהאא (בן התקופה האמייית), שאשתו שכנעה אותו להמריגה כדי להירשם ולקבל 'עטאא', אל-אספ'האג'י 1997: 18: 100-103. ייתכן שמקרים כאלה הסיבה לדברי עמר: 'הגרו ואל תעמידו פני מהגרים' ('האג'רוא ולא תתג'רוא'), עבד אל-רואק 1970: 477-478.

משקפות את המציאות ההיסטורית בראשית האסלאם, אלא את התמורות שהתחוללו בהגירה אל ערי המצב לצורך ג'יהאד פסקה בתקופות אלו צורת) וכאשר מתגלע ביניהם ריב אלים הכולל נקמות דם (או יש לשלם דמי כופר וממילא נדרשו חכמי הדת לספק הסברים הלכתיים - לעתים תיאורטיים בלבד (פשו). למציאות ההיסטורית החדשה. אף על פי כן, ראוי לבחון את גלגולו של הקשר בין הגירה וג'יהאד גם בתקופות מאוחרות אלה.

נסקח'

הפנתרון הראשון שאבחן גורם שהמסורות המעידות על המשך חובת ההגירה בוטלו על ידי המסורות המעידות על תום חובה זו. אין זה מפתיע: עקרון הביטול (נסח'), המוס היטב מתחום פרשנות הקוראן, חל גם על תחום הדתית' (אבו עבד 1986: 227).²⁹ אלא שגורם נוסף שפותרון זה נלוות השלכות חברתיות, בייחוד על מעמד האעראב. המלומד אבו עבד (נפט 838/224) דן בסתירה בין מסורת אלת-ח'ל מן נארהם אלא נאר אל-מתאג' (לעבור ממקום מגוריהם אל מקום מגוריהם של המהגרים) לבין מסורת המיוחסת לע' ולפיה לכל מוסלמי זכות עקרונית בפ'יא, רכוש הקהילה שמקורו בשלל הנדל'ין (אבו עבד 1986: 224-235). שתי המסורות מייצגות תפיסות שונות של הקהילה המוסלמית ושל טיב היחסים החברתיים השוררים בה. לפי המסורת הראשונה המהגרים עומדים בראש הסולם החברתי והם זכאים לקבל טובות כספיות מקופת הקהילה. לעומת זאת המסורת המיוחסת לע'מ רואה בכל המוסלמים - מהגרים, תושבי הקבע, אעראב - גוף אחד, הן מבחינה דתית והן מבחינה פוליטית-חברתית (אבו עבד 1986: 226). אבו עבד מסביר שבראשית האסלאם שלטה התפיסה הראשונה בכיפה, אך לא כיבוש מכה בוטלה חובת ההגירה וכל בני הקהילה נעשו שווים. וממילא לכולם הייתה זכות עקרונית בפ'יא.³⁰

למרות זאת מודה אבו עבד שלא ניתן להשוות לחלוטין בין האעראב למהגרים ולתושבי יישובי הקבע. בניגוד לאעראב, המהגרים ותושבי יישובי הקבע תורמים לקהילה המוסלמית בקביעות; לפיכך הם ולא האעראב זכאים למשכורות קבועות שמקורן בפ'יא אולם אין פירוש הדבר שהמדינה מנערת את חוצנה מהאעראב, היא עדיין אחראית לה ומחובתה לסייע להם במידת הצורך. אבו עבד מונה שלושה מקרים שבהם חייב השלם

ראו לצ'ין שהשלטון המרכזי שאף לשלוט בשבטי הנוודים גם בתקופה האק'יית, ראו Athamina 1987: 21-22.

ראו לדוגמה את דעתו הקיצונית של המע'ולי ג'עפר בן מ'ס'ר (מת 848-849/234), הנורס שחובה להג'ר מ'נאר אל-אסלאם מאחר שהוא איננו אלא 'דאר אל-פסק' (חסא, סטייה מדרך הישר), אל-ס'מ'אני 2000: 5; 386; Nader and Schacht 1960: 11: 373. גם סיעות שונות של ח'וארג' דגלו ב'זה מ'נאר אל-אסלאם אם מבוצעים בו חסאים תמורים (פ'נא'ר) ההופכים אותו, לשיטתם, לדאר אל-פסק. מסורת ההג'יה במקרה כזה היא ג'יהאד כנגד השלטון. ראו את המסורת המופיעה אצל עבד אל-ד'אק 1970: 10: 152; Masud 1990: 34-37. מסעוד טוען שאת המסורות השונות בדבר תקפות ההג'יה יש להבחין על רקע מ'רידות הח'וארג' ומאבק השלטון בהם. קשה לאשש טענה זו. במסורות שנסקרו עד עתה אין כמעט התייחסויות לסוגיית הח'וארג'. ראו גם: Crone 1994: 379-380.

התחוללו בהגירה אל ערי המצב לצורך ג'יהאד פסקה בתקופות אלו צורת) וכאשר מתגלע ביניהם ריב אלים הכולל נקמות דם (או יש לשלם דמי כופר וממילא נדרשו חכמי הדת לספק הסברים הלכתיים - לעתים תיאורטיים בלבד (פשו). למציאות ההיסטורית החדשה. אף על פי כן, ראוי לבחון את גלגולו של הקשר בין הגירה וג'יהאד גם בתקופות מאוחרות אלה.

נסקח'

הפנתרון הראשון שאבחן גורם שהמסורות המעידות על המשך חובת ההגירה בוטלו על ידי המסורות המעידות על תום חובה זו. אין זה מפתיע: עקרון הביטול (נסח'), המוס היטב מתחום פרשנות הקוראן, חל גם על תחום הדתית' (אבו עבד 1986: 227).²⁹ אלא שגורם נוסף שפותרון זה נלוות השלכות חברתיות, בייחוד על מעמד האעראב. המלומד אבו עבד (נפט 838/224) דן בסתירה בין מסורת אלת-ח'ל מן נארהם אלא נאר אל-מתאג' (לעבור ממקום מגוריהם אל מקום מגוריהם של המהגרים) לבין מסורת המיוחסת לע' ולפיה לכל מוסלמי זכות עקרונית בפ'יא, רכוש הקהילה שמקורו בשלל הנדל'ין (אבו עבד 1986: 224-235). שתי המסורות מייצגות תפיסות שונות של הקהילה המוסלמית ושל טיב היחסים החברתיים השוררים בה. לפי המסורת הראשונה המהגרים עומדים בראש הסולם החברתי והם זכאים לקבל טובות כספיות מקופת הקהילה. לעומת זאת המסורת המיוחסת לע'מ רואה בכל המוסלמים - מהגרים, תושבי הקבע, אעראב - גוף אחד, הן מבחינה דתית והן מבחינה פוליטית-חברתית (אבו עבד 1986: 226). אבו עבד מסביר שבראשית האסלאם שלטה התפיסה הראשונה בכיפה, אך לא כיבוש מכה בוטלה חובת ההגירה וכל בני הקהילה נעשו שווים. וממילא לכולם הייתה זכות עקרונית בפ'יא.³⁰

למרות זאת מודה אבו עבד שלא ניתן להשוות לחלוטין בין האעראב למהגרים ולתושבי יישובי הקבע. בניגוד לאעראב, המהגרים ותושבי יישובי הקבע תורמים לקהילה המוסלמית בקביעות; לפיכך הם ולא האעראב זכאים למשכורות קבועות שמקורן בפ'יא אולם אין פירוש הדבר שהמדינה מנערת את חוצנה מהאעראב, היא עדיין אחראית לה ומחובתה לסייע להם במידת הצורך. אבו עבד מונה שלושה מקרים שבהם חייב השלם

עיקרון הנסח' גורם שחיובם ההלכתי של פסוק או דתית' מסוימים עשוי להתבטל על-ידי פסוק חדית' מאוחרים יותר מבחינה כרונולוגית, ראו: 1009; Burton 1960: 7: 11-19; Burton 2002: 1012.

בניגוד לאבו טוען אל-נ'ני שהאעראב שאינם מהגרים אינם זכאים לחלק בפ'יא, אלא רק לכ' סדקה. ראו אל-נ'ני 1979: 11: 280-284 וכן הערה 42 להלן. ראו גם את הדעה הנגדית שמביא עבד עצמו: אבו עבד 1986: 226.